

הסלבס החדשים, שתורתם היא פרסומם

כשם שש"י עגנון השתמש במקורות היהדות כדי לבנות עליהם יצירה משלו, השתמש בימאי הקולנוע יוסף סידר ביצירת עגנון ביצירת "הערת שוליים", סרט הנשען בפירוש על תיאוריו האירוניים של עגנון את עולם האקדמיה ותכניו ב"עידו ועינים", ב"עד עולם" וב"שירה"

מיכל שיר-אל 28.10.2011 12:00

"עשרים שנה עסק עדיאל עמזה בחקר תעלומות גומלידתא... שנים שנתעסק בעבודתו עשאוהו עבד לעבודתו עד שהיא משלה בו משעת קימה ועד שעת שכיבה... כך עדיאל עמזה בדק ותיקן ובירר עד שעשה את חיבורו כסולת נקייה, אבל מו"ל לא מצא לספרו". במלים אלו פותח שמואל יוסף עגנון את הסיפור "עד עולם", הסוגר את הכרך האחרון שהוציא בחייו, "האש והעצים". קשרי קשרים מחברים את היצירה הזאת לסרטו של יוסף סידר "הערת שוליים". במרכז "עד עולם" עומדת דמותו של ההיסטוריון אשר מסר את נפשו על חקר עבודתו. היא היתה לו כדת קודש, כפי שהוא מעיד בפני הזקנה שבאה אצלו אחת בשנה: "את מוצאת אותי אנפלאותי ברגלי וכיפה בראשי ובית צווארי פתוח ושערי סתור וזקני אינו עשוי...". אשה וילדים לא היו עמו, אף לא ידידים מן האקדמיה. "נמצא למד שאם רוצה שיכירו בו צריך להתקרב אליהם, אלא שלא ידע היאך מתקרבים". כך גם בסרט. פרופ' שקולניק האב הוא אמנם בעל לאשה, אולם הם ישנים בחדרים נפרדים, ויחסיו עם כל הסובבים אותו לוקים באופן חמור. בנוח הוא מרגיש רק בחדר עבודתו, המקום שבו מקיפים אותו מאות ספרים.

מחבר התסריט נהג בסיפורי עגנון כפי שנהג עגנון במקורותיו - התנ"ך, ספרות חז"ל והסיפורת החסידית. עגנון הקפיד שלא לשעתק אותם לתוך יצירותיו, אלא לבנות קומה נוספת מעל המסד ששימש אותו לצורך סיפור זה או אחר. כך גם סידר מעצב את דמות האב. אין הוא היסטוריון אלא חוקר תלמוד מסורתי, במובן של המתודה המחקרית האמונה על הפילולוגיה, לעומת בנו המתמקד בחקר התלמוד באמצעות מתודות ספרותיות תרבותיות ופולקלוריסטיות, אלה שמעוררות היום הדים ומביאות פופולריות לנושאה.

כן הדבר באופן שעוצבו היחסים המשפחתיים והחברתיים. ביחס לסיפור העגנוני, ניכרת הצלחה בסרט, אולם זו חיצונית וריקה מתוכן. שקולניק אמנם עדיין מלמד באוניברסיטה, אולם באולם הגדול יושבת תלמידה אחת. הוא בעל משפחה מוצלחת, אבל הוא מחפש את חברתו לחיים במרתפי הספרייה הלאומית. עדיאל עמזה משתוקק להוציא את ספרו לאור, להכיר לעולם הרחב את עבודתו ולזכות בהכרה הנכספת. "התחיל מחזר ממו"ל למו"ל ולא מצא מו"ל. כל מו"ל ומו"ל דחה אותו באמתלא אחרת שבאמת לא היתה שונה משל חברו אלא בחיתוך הדיבור". עדיאל עמזה מדמיין את הרגע הנכסף "היאך כתב ידו נמסר לדפוס, והיאך צורתו מתעברת ובאה באותיות דפוס, והיאך הוא מגיה ומוסיף וגורע ומשמיט ומשלים והיאך המדפיס מדפיס והיאך הספר יוצא ומתקבל".

גם אליעזר שקולניק, באיפוק רב, בפנים שכמו נחצבו בסלע, משתוקק עשרים שנה לקבל את פרס ישראל ורואה את עצמו בעיני רוחו על הבימה ההיא. עשרים שנה עדיאל עמזה עובד על ספרו, וברגע שהוא עומד לצאת מפתח ביתו כדי לפגוש את המו"ל בעל המאה, הוא פוגש את הזקנה מבית המצורעים, שבאמצעותה הוא מתוודע לספר הנמצא בידי עלובי החיים, זה הספר השם את כל עבודתו לריק. כך פרופ' אליעזר שקולניק החמיץ את התהילה מפני שחברו הקדים ופירסם את חיבורו לפניו. כל שנותר לו הוא להתהדר באזכור שמו בהערת שוליים אחת בתוך מאמרו של רבו ומורו. זה הרגע

החושף לעין כל את העולם האקדמי במערומיו: כבודו והודו של אדם עומדים על רגל אחת - הפרסום. לא פירסמת - לא עשית.

אין פלא שעגנון מסיים את הסיפור "עד עולם" בהובלת גיבורו אל בית המצורעים. שם, בעולם המנוודים מן החברה על לא עוול בכפם, המיוסורים בייסורים אמיתיים ולא מדומים, מוצא ההיסטוריון את מנוחת הנפש, ולראשונה עושה מעשה מועיל לחברה: "היה נכנס לאולם ומקהיל סביבו משוכני הבית ואומר להם אחי ורעי שבו ואקרא לפניכם...". עולם - חסד ייבנה. הלעג השמור לחוקרים ופרופסורים הונח במקומות רבים ביצירת עגנון. בדברים שכתב לכבוד ר' בנימין נמצא: "הרגל הוא בסופרים שמתכבדים בכבוד תואריהם הגויים. כל שהוא פרופיסור מפריס פרופסוריותו, ואם הוא דוקטור מדקטר את מאמריו. אבל סופר שקורא לעצמו בתואר שיהודי כשר נקרא בפי אחיו לא מצינו עד שבא ר' בנימין וקרא לעצמו ר' בנימין" ("מעצמי אל עצמי", עמ' 174).

ברומאן "שירה" כתב עגנון כידוע על ד"ר הרבסט, המתקשה לסיים את מחקרו על אודות קבורת העניים בביזנטיון, "מכל מקום פתקאותיו היו מתרבות והולכות. וולדניות הם הפתקאות וילדות פתקאות כמותן, ואף הוולדות מוסיפות וילדות". אחר כך הוא מספר על הכיסוף לעלייה בדרגה: "מכל מקום גרם המאמר לחידוש, שנתחדשו השיחות על הרבסט למנותו פרופסור". וכמו ההיסטוריונים, מקום מיוחד תפסו חוקרי הלשון ביצירת עגנון, ואף כלפיהם לשונו החדה היתה שלוחה. בסיפור ההומוריסטי "שלום עולמים", הנמצא בחטיבת הסיפורים שקראה בשם "ספר המדינה", נאמר "אף נתכנסו כל חברי הוועדה לישיבה. נמנו וגמרו למסור את קריאת השם בידי החברה לשוניה, זו לשוניה שממונה על הלשון, שכל חבריה לושני לשון וממוללי מלין, שבקיאים בכל הלשונות, ויש ביניהם חברים שבקיאים בלשון המדינה" ("סמוך ונראה", עמ' 266).

ובמעשה חריג ביותר, שכן לא נהג עגנון להשיב למבקרו, ומתי מספר זכו לשמוע ממנו "למה התכוון הסופר", השיב לאחד ממבקרי הלשון, ובהזדמנות זו ביטא את דעתו עליהם: "בשני דרכים מתקנים לושני לשון הללו את טעויות הסופרים, בחוש הטעם ובבקאות. ואין אתה יודע על מה לתמוה תחילה, אם על טעמים ואם על יהירותם, ואם על שניהם כאחד. על טעמים לא אדון. כל אדם טעמו עמו. אבל על הבקאות שלהם, אוי על הבקאות שלהם, אומר דבר" ("מעצמי אל עצמי", עמ' 331). עגנון קורא אותו "בעל הטעיות": "בעלי הלשון הללו שבקאותם באה מן המילון... ועדיין אין המילון הפוסק האחרון. מה שאין שם היום יכול שיהא שם מחר. ויש רוח בלשון שאינה כתובה".

המעניין אצל עגנון הוא כי בין ידידיו וחבריו הקרובים נמנו רבים עם אצולת האקדמיה הירושלמית במחצית הראשונה של המאה העשרים, ולמרות כן, לא חדל לבוא עמם חשבון בסיפוריו השונים. סופם של חוקרים ביצירת עגנון לא היטיב עמם. נמנה רק מעטים: ד"ר גינת מן הסיפור "עידו ועינם" מוצא את מותו בנפילה מהגג; ד"ר מנפרד הרבסט נוטש את אשתו וביתו בעקבות אהבתו לשירה ומצטרף אליה בבית המצורעים, הוא בית המצורעים של סיפורנו.

בזיקה ההדוקה בין הסרט "הערת שוליים" לבין יצירת עגנון, תבוא פרשת פרס נובל ותוסיף את עדותה. בביוגרפיה "חיי עגנון" מספר דן לאור על שתי סיעות באוניברסיטה העברית שפעלו במרץ לקדם את אנשי חסותם לקראת הפרס הנכבד. בראש האחת המבקשת לזכות את המשורר זלמן שניאור עמד ההיסטוריון יוסף קלויזנר ועמו נשיא האוניברסיטה יהודה מאגנס. בסנאט של האוניברסיטה רבו התומכים בעגנון ובראשם שמואל הוגו ברגמן ועדת גרשום שוקן. במסדרונות האקדמיה העולם התנהל על מי מנוחות, אולם בחדרי חדרים - כמו בסרט "הערת שוליים", בסצינה הדרמטית והגרוטסקית בחדר הקטנטן במשרד החינוך - רגשו הרוחות. בדיווח לקלויזנר, המסכם את פעולותיה של ועדת משנה של פרופסורים ידועי שם שקמה במיוחד כדי לקדם את המשורר שניאור, נכתב: "ענין פרס נובל הוא כמעט בסדר. אני אומר 'כמעט' כי ממשיך אני לעקוב את הענין ודוחפו ל'רואה ואינו נראה'. הדבר הדחוף ביותר הוא: הוועדה צריכה לסיים את עבודתה תוך שבוע ימים. והסיבה: אסור להשאיר פתח על ידי השועלים המחבלים. והמבין יבין" ("חיי עגנון", עמ' 386-388).

השועלים המחבלים הם כמובן קבוצת הפרופסורים האחרת.

לא רק התכונות המקיפה את קבלת הפרסים משותפת לסרט ולעגנון. גם חוות הדעת ההדדית בין האב לבנו, ובין שניהם לאחרים, נראה כי היא שואבת מן העולם הישן ההוא. הנה מה שכתב זלמן שניאור על עגנון: "כבר כתבתי לידידנו מר אבן-זהב שכל כתיבתו של הנ"ל (ש"י עגנון) אינה אלא 'מסיכתא פורים' אמנותית הנמשכת עד אין סוף, מספר לספר ומסיפור לסיפור, וכל הטיפוסים, כביכול, אינם אלא דגים סרוחים במי מקווה. אין בהם חיים כי אם סטיליזציה. ורק הגליציאים נהנים מהם הנאה משונה" (שם, עמ' 391).

"הערת שוליים" מציג שלל חוקרים שכל אחד פוסל ומבטל את ערכו האקדמי של האחר. כל אחד מהם נושא עמו שבר גדול הנובע מרדיפת הכבוד, שהיא חלק בלתי נפרד מן המסע לקידום האקדמי. עם זאת, בעובדה שסידר בחר דווקא במחקר התלמוד כדי לספר ולחשוף את המסתתר מאחורי הקלעים של העולם האקדמי, אפשר להבחין בניסיון לעמוד על משמעות לימוד תורה שלא לשמה ומחירו. אם כן, יותר ממה שהסרט מבקש לעסוק באקדמיה, ברבדיו העמוקים הוא מבקש להעלות אל פני השטח את אלו שתורתם היא אמנותם, והם עשו את תורתם קרדום לחפור בה. תמונת הפתיחה המציגה את אוריאל בעל אלף הפנים המרצה פה שם ובכל מקום בלי נשימה, תומכת בסברה זו.

הצופים בעולם יראו בסרט ייצוג של האקדמיה. לומדי התורה ומלמדיה, האצים מבימה לבימה בליל תשעה באב, בליל שבועות, לקראת פסח ועוד, או משתוקקים לעלות עליה ונדחים, אלו שמוציאים ספרים אחת לחודשיים ואחרים המסורבים אפילו בדפי שישי - אלה שהבימאי היה תלמידם וחברם - יודעים היטב במי ובמה מדובר. אלה הסלבס החדשים - גברים ונשים שתורתם היא פרסומם.

מה ראה סידר לסמוך עצמו על עגנון? כבר בשנות הארבעים הסביר בנימין תמוז כי עגנון הוא ה"צינור" שדרכו מתחברת הספרות העברית הפרובינציאלית אל הספרות המודרנית, ואהון מגד זיהה כבר בעת חגיגות יום ההולדת ה-75 לסופר כי "עגנון אינו מתיישן לעולם כיוון שאין עוד סופר אחד בספרות העברית שעבודתו היא בגדר עבודת קודש. ואין סופר שמיטיב כמוהו לתאר אנשים, בני אדם, ברגעים הקטנים של חייהם. ואין כמו המנגינה האישית הדקה של עגנון, שבשלה אנו עשויים לחזור ולקרוא בו שוב ושוב".